

Joost Welten

Bijzondere levens van gewone mensen

— uit de tijd van Napoleon —

ANTIHELDEN



Met dank aan Paul Vrancken Peeters, die toverde met licht bij het bewerken van foto's
Met dank aan Lena Reyners, *compagnon de route* tijdens de lange weg van archiefonderzoek tot eindredactie

Welten, Joost
Antihelden. Bijzondere levens van gewone mensen uit de tijd van Napoleon

© 2015, Joost Welten en Davidsfonds Uitgeverij nv
Blijde Inkomststraat 79-81, 3000 Leuven
www.davidsfonds.be
www.twitter.com/davidsfonds
www.facebook.com/davidsfondsuitgeverij

Vormgeving binnenwerk: Smets & Ruppel
Omslagontwerp: Davidsfonds Uitgeverij
Omslagillustratie: 'Groep van Rotterdamse straattypen'. Gequarelleerde tekening van Christiaan Meijer uit 1806.
(GA Rotterdam, beeldbank inv.nr. XXXIV 29.02)

D/2015/0240/16
ISBN 978-90-5908-606-7
NUR 685, 689

Exploitatierecht voor Nederland: WBOOKS BV
Boerendanserdijk 33a, 8024 AE Zwolle
www.wbooks.com
info@wbooks.com
ISBN 978-94-625-8076-3

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand en/of openbaar gemaakt in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen of op enige andere manier zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Inhoud

Inleiding	7
1. Waterzooi en witte wijn. De lotgevallen van Gentse gijzelaars	19
2. Het fatale overspel. De officier, de koopmansdochter en de apotheker	37
3. Brood, geloof en spelen. Een Vlaamse kroniek uit Brussel	55
4. Een monument van papier. Het levenswerk van Petrus Goetsbloets	75
5. Patriotten en prinsmannen in hetzelfde schuitje. De krijgsgevangenschap van Hendrik Stolte	95
6. Kindsoldaat Jan Willem van Wetering	117
7. ‘Om daar een memorie van te hebben’. De grand tour van een koetsier	133
8. Ambitie strandt in het zand: hoe het Grand Canal du Nord net niet tot stand komt	157
9. Een Engelsman contra de Engelsen. John Irish Stephenson en de Britse aanval op Antwerpen	187
10. Een Roermondse officiersvrouw zwerft door Europa	209
11. ‘Nacht, mijn lieve Geesje’. De eenzaamheid van Jan van der Schell	237
12. ‘Kon ik vliegen, ik vloog naar u toe’. Het verdriet van een zakkendrager	259
13. ‘Mijn lieve Albert, moet gij nu al aardappels stelen!’ Het ontwrichte leven van de familie Ossen	277
14. Wie het niet gezien heeft, kan het niet geloven. Oorlog voeren als ontdekkingsreis	303
15. <i>Io vivat!</i> Een Leidse student trekt ten strijde	321
Lijst met afkortingen gebruikt in het notenapparaat	343
Noten	345
Bibliografie	367
Register op persoonsnamen	375
Register op geografische namen	379



Inleiding

Dansen om de vrijheidsboom

Op een tekening van Christiaan Andriessen spelen twaalf kinderen vrijheidsboompje.¹ Zeven jongens en meisjes in nette kleren dansen hand in hand in een kring, terwijl in het midden vijf andere kinderen de boom oprichten. Het boompje is ongeveer 2 meter hoog, helemaal op maat. De top is versierd met een vrijheidshoed, geen rode jakobijnenmuts, maar de zwarte, rechte hoed die de Nederlandse vrijheid symboliseert. Er wappert een lint aan, ongetwijfeld in rood-wit-blauw. Een groot gat hebben de kinderen niet gegraven. Ze planten zo te zien geen levende boom, met wortel en al, maar ze zetten een geveld boom in de grond. Drie jongens houden de boom vast, terwijl twee andere kinderen hem aan een touw rechtekken. Dat gaat niet helemaal goed, want een van de touwtrekkers verliest de grip op het touw en valt achterover.

Kinderen richten een vrijheidsboom op en dansen eromheen. Deze tekening wordt toegeschreven aan Christiaan Andriessen.

(Atlas van Stolk, Rotterdam, inv.nr. 11856)

Kinderen spelen na wat ze volwassenen zien doen. Vrijheidsbomen worden in de Lage Landen in de jaren 1790 in honderdtallen opgericht. Geen stad of dorp durft zich vrij te noemen zonder een met rood-wit-blauwe linten versierde staak op het centrale plein. De oprichting ervan is een van de eerste rituelen nadat het Franse leger zich meester heeft gemaakt van een plaats. Soms zetten de inwoners de boom al op voordat de Fransen arriveren, zoals in Brugge en Oostende gebeurt. In de laatste maanden van 1792 wordt Vlaanderen een speldenkussen van vrijheidspalen. De volgende opsomming is verre van exhaustief, maar geeft wel het tempo aan waarin de vrijheidsbomen verrijzen: Ieper (11 november 1792), Harelbeke en Brugge (14 november), Oostende en Brussel (17 november), Antwerpen (20 november), Gent (25 november), Leuven (26 november), Weert (10 december), Turnhout (13 december), Roermond (15 december). Na een gevechtspauze in de winter volgen nog tientallen steden en dorpen in het zuiden van de Nederlandse Republiek, zoals Breda (26 februari 1793) en Eindhoven (6 maart).

De sfeer bij deze eerste inval van het Franse leger is verwachtingsvol. Adriaan van der Willigen reist vanuit zijn woonplaats Tilburg speciaal naar Brussel om er de Franse bevrijders te verwelkomen. Taveernes vormen de locatie voor verbroedering: ‘men vloog elkander verrukt om de hals en weldra werd de omhelzing schier algemeen. Verrukkelijke ogenblikken, nimmer zal ik u vergeten. (...) Alles was vreugde en geestvervoering en nu hoorde ik voor het eerst door vrije Fransen de Marseillaanse Mars en dergelijke liederen zingen.’ Op de volgende dag, zaterdag 17 november 1792, maakt Adriaan de oprichting van de vrijheidsboom op de Grote Markt in Brussel mee.

Nu zou er om de boom gedanst worden en enige Franse soldaten namen ook een paar monniken bij de hand. Ik voegde mij bij hen, zodat ik aan de ene hand een soldaat en aan de andere een monnik had, en zo danste ik voor het eerst van mijn leven al juichende en zingende om de vrijheidsboom.²

Tweedeling tussen zuid en noord

Nadat de roes van het dansje rond de vrijheidsboom is uitgewerkt, verandert de stemming. De Fransen zijn niet gekomen om de Walen en Vlamingen carte blanche te geven bij de inrichting van hun samenleving. De Zuid-Nederlanders zijn in meerderheid gehecht aan hun corporatistische vrijheden – de uit de middeleeuwen stammende privileges van steden, gewesten en gilden – en zien geen heil in de libe-



Op 29 februari 1796 wordt in Antwerpen opnieuw een vrijheidsboom geplant. Jonge vrouwen in witte jurken begeleiden de boom in een optocht naar het stadhuis. Aquarel van Goetsbloets uit zijn manuscript *Tijdsgebeurtenissen*. Bij deze gelegenheid wordt *De Marsch der Marseillanen* gezongen, een Nederlandse tekst op de *Marseillaise*. Het eerste couplet plus refrain gaan als volgt: 'Weest, weest verheugd, gij waere Belgen, / Gy die uw bloed steld voor uw land / Word door een rey sneeuw-c'leur'ge telgen / ter zorg besteld den vryheyds-plant (2x) / 't Zyn geen kanons of bajonnetten, / Die door gedoemde heerschappye / vermoorde hunne burgerye, / Ziet kroon en scepter nu verpletten, / schoon dat den dommen os, door laffe vlyerye / Niets meer, niets meer ter herte neemt als / 's Neêrlands slavernye.'

(KBR hs II-1292, deel 5)

rale vrijheden van de Franse Revolutie, de rechten van de mens. Slechts een minderheid van de bevolking staat achter een grondige hervorming van het staatsbestel naar Frans model.

In maart 1793 moeten de Fransen na militaire nederlagen de Nederlanden verlaten. Wanneer ze in de zomer van 1794 terugkeren, hebben zij geen illusies meer over de stemming onder de bevolking in de Zuidelijke Nederlanden. Ze rekenen er niet meer op dat ze met open armen worden ontvangen. De nieuwe orde voeren ze nu met harde hand in, met de hulp van een minderheid van de bevolking die hun idealen onderschrijft. Het oprichten van vrijheidsbomen wordt een verplichte exercitie, voorgeschreven per decreet. Ceremonieel vertoon moet het gebrek aan echte verbroedering compenseren.

Hier tekent zich een tweedeling af tussen zuid en noord. De Franse verovering van de Zuidelijke Nederlanden heeft in de zomer van 1794 het karakter van een kille plundering, met een bevolking die navenant reageert. Wanneer de Fransen de Noordelijke Nederlanden veroveren, krijgen zij evenwel een enthousiast onthaal. De in 1787 in Pruisisch krijgsgeweld gesmoorde patriotse revolutie krijgt nu met Franse hulp een reprise onder de naam Bataafse Revolutie. Waar in de Zuidelijke Nederlanden een minderheid op de hand van de Fransen is, staat in de Noordelijke Nederlanden een meerderheid van de natie achter de idealen van vrijheid, gelijkheid en broederschap. Ze roept de Bataafse Republiek uit, als zusterrepubliek van de Franse Republiek.

Alle steden in de Zuidelijke Nederlanden waar de oude vrijheidsboom het loodje heeft gelegd, zijn verplicht om een nieuwe te planten. In Antwerpen gebeurt dat op 29 februari 1796 voor het stadhuis. Goetsbloets wijdt er in zijn kroniek een reportage aan met aquarellen, kopieën van officiële documenten en een verslag. Het stadsbestuur heeft jonge vrouwen uit vooraanstaande kringen per brief gesommeerd om zich op de genoemde dag om tien uur bij het stadhuis te melden, gekleed in een wit gewaad met een rood-wit-blauwe ceintuur. Wie weigert, wordt als een vijand van de Franse Republiek geboekstaafd. Goetsbloets beeldt die jongedames af tijdens een ceremonie in de tempel der wet, tijdens de plechtige optocht, bij het oprichten van de boom voor het stadhuis en bij het bal na afloop. In zijn verslag schrijft Goetsbloets dat vier schippers met een spade het gat graven voor de nieuwe vrijheidsboom. Ondertussen delen de 'stads jongvrouwen' lauwertakken uit aan Franse militairen, die op hun beurt zoentjes stelen bij de jongedames. Bij de meisjes die niet zijn komen opdagen, worden als straf vier soldaten tien dagen lang ingekwartierd in het ouderlijk huis.

Aquarel van Goetsbloets uit deel 5 van zijn *Tijdsgebeurtenissen*.

(KBR hs II-1292, deel 5)



Versierde staken

Nooit eerder is er in Nederland zo massaal gefeest als in eerste maanden van 1795, telkens met een inderhaast opgerichte vrijheidsboom als middelpunt.³ Op 19 januari wordt in Utrecht een handvol vrijheidsbomen geplant, terwijl er in Amsterdam en Haarlem vergelijkbare taferelen plaatsvinden. Leiden (22 januari), Dordrecht en Rotterdam (26 januari), Zwolle (3 februari), Delft (4 februari), Deventer (5 februari), Den Haag (6 februari), Leeuwarden (10 februari), Middelburg (13 februari), Groningen (14 februari) en een resem andere steden en dorpen volgen.

De eerste boomplantingen hebben een ietwat ongestructureerd karakter, zoals blijkt uit de beschrijving die de Utrechtse apotheker Keetell geeft van de gebeurtenissen in zijn woonplaats:

Al dansende en schreeuwende vroegen zij [de patriotten] geld van de burgers om vrijheidsbomen te planten en deze te besproeien [met drank]. Inderdaad zag men tegen de avond verscheidene van die onvruchtbare bomen geplant (...). Het waren lange staken, rijk met nationale linten en strikken versierd, met een vrijheidshoed in de top, waaraan een nationaal lint wapperde. 's Avonds werden alle bomen ingehuldigd door eromheen te dansen, zingen, springen en schreeuwen.⁴

Na het eerste, spontane planten van een boom, wordt later soms een groter en fraaier exemplaar in de grond gezet.⁵ Op 4 maart 1795 gebeurt dat bijvoorbeeld op de Dam in Amsterdam. In januari is de grond zo diep bevroren, dat de vrijheidsboom met touwen op zijn plek moet worden gehouden.



Souvenirjagers hebben daarna op grote schaal takjes van de boom geknipt. Om dat soort knulligheden te voorkomen, wordt de nieuwe ceremonie wekenlang zorgvuldig voorbereid. Takjesjagers krijgen geen kans meer, want de boom wordt een 25 meter lange paal, met alleen net onder de top een groen flosje. Het onderste deel van de boom wordt ingepakt in een bekisting, met op 5 meter hoogte wapenschilden met revolutionaire symbolen, beschilderd door Jurriaan Andriessen, de vader van de tekenaar van de kinderen rond de vrijheidsboom. Onder grote belangstelling wordt de boom geplaatst.⁶

Een echte eik of olm planten als vrijheidsboom, zoals de Franse revolutionairen dat in eigen land en in de door hen veroverde gebieden graag doen, is in de kersverse Bataafse Republiek meestal geen optie. De symboliek van een goed gewortelde boom die vruchten geeft, is hier verbonden aan het stadhoudelijke stelsel, waarvan de bevolking nu net afscheid heeft genomen. De oranjeboom is het symbool

Op zaterdag 14 februari 1795 wordt op de Grote Markt van Groningen de vrijheidsboom feestelijk opgericht. De boom, een den van 45 voet lengte, is al op woensdag gekapt en naar de stad gebracht. Op donderdag en vrijdag wordt hij door twaalf vrouwen versierd met linten en muts. De versierde boom wordt op zaterdag door tachtig man naar

de Grote Markt gedragen, gevolgd door de burgeressen die vier aan vier lopen. Aan de linkerkzijde van de boom en de in het wit geklede jongedames loopt het schipperskorps en aan de rechterzijde het warmoezenierskorps (tuinderskorps), waarvan de leden bewapend zijn met een sabel. Zij zorgen ervoor dat de vrouwen niet in het gedrang komen. In de stoet lopen onder andere ook de leden van het revolutionaire comité mee, de leden van de municipaliteit en acht compagnieën infanterie van het burgerregiment. Op de Grote Markt vormen deze acht compagnieën – samen met zeven andere die er al staan – een carré, waarbinnen de vrijheidsboom wordt opgericht. Terwijl dat gebeurt, speelt een muziekkorps en danst een aantal mensen de carmagnole. Zodra de boom is opgericht, klinken 21 saluutschoten van de burger-artillerie en luiden de kerkklokken onophoudelijk. Op de voorgrond zijn cavaleristen van een burgerkorps zichtbaar. Opmerkelijk is de aanwezigheid van een kleurling met tulband op de voorgrond. Zowel uit de organisatie van de festiviteiten als uit de massale publieke belangstelling blijkt het enthousiasme voor de Bataafse Revolutie. Schilderij van Johann Ludwig Hauck.

(Collectie Groninger Museum, foto: John Stoel)

bij uitstek van stadhouder Willem v, de prins van Oranje, die op 18 januari 1795 schielijk naar Engeland is gevlucht, een dag voor de – eerste – vrijheidsboom in Amsterdam wordt opgericht. Op spotprenten bezegelt men zijn vertrek door de oranjeboom om te hakken. Als in de Bataafse Republiek al eens een echte boom als vrijheidsboom wordt geplant, zoals in Alkmaar, dan wordt om de stam een bekisting geplaatst waarop wapenschilden met revolutionaire beelden hangen. Niemand mag de vrijheidsboom verwarren met een natuurlijk gevormde boom waaraan oranjeappeltjes zouden kunnen hangen.

In Groningen hangt in de top van de vrijheidsboom een rode jakobijnenmuts. Hoe bekend dat Franse revolutionaire symbool ook is, en in hoeveel Franse, Vlaamse en Rijnlandse vrijheidsbomen dat type muts ook hangt, in de Bataafse Republiek is het Groningse exemplaar een buitenbeentje. Een zwarte Hollandse hoed is hier de gebruikelijke bekroning van de vrijheidsboom, zoals we al hebben gezien bij de boom die de kinderen opzetten. De oorsprong van de symboliek is dezelfde: zowel de rode jakobijnenmuts als de Hollandse hoed verwijst naar het Romeinse rijk, waarin vrijgelaten of vrijgekochte slaven het recht hadden om een hoofddeksel te dragen. De Franse revolutionairen introduceren de Frygische muts aan het eind van de achttiende eeuw, maar de Hollandse vrijheidshoed heeft een langere traditie, die tot minstens de zestiende eeuw teruggaat. Iedereen is ermee vertrouwd, want op de Hollandse gulden en sommige andere munten prijkt de Hollandse maagd, met in haar hand een vrijheidslans die een vrijheidshoed in de top draagt.

Wegen lopen uiteen

Het enthousiasme waarmee de Nederlanders in de eerste maanden van 1795 de Franse militairen binnenhalen, steekt af tegen de lauwe ontvangst van de Fransen door de Vlamingen in de zomer van 1794. Hoe is dat contrast te verklaren? De eerste factor is al aangestipt. In de Noordelijke Nederlanden is het animo voor de beginselen van de Franse Revolutie groter dan in de Zuidelijke Nederlanden. In de Noordelijke Nederlanden zouden de patriotten waarschijnlijk in 1787 al de macht hebben gegrepen, als de prinsgezinden geen steun zouden hebben gekregen van het Pruisische leger. In 1795 halen de patriotten, nu onder de naam Bataven, de buit binnen die hun in 1787 ontglipt is. In Vlaanderen is slechts een minderheid van de bevolking geporteerd van democratische idealen, zo is gebleken tijdens de Brabantse Revolutie van 1789-1790 en tijdens de eerste Franse verovering van Vlaanderen in 1792-1793. Wanneer de Fransen in 1794 opnieuw de Zuidelijke Nederlanden veroveren, hebben ze hun lesje geleerd: de Vlamingen zitten niet te wachten op hun vrijheid en gelijkheid, maar willen vasthouden aan hun tradities. Dus treden de Fransen daar op als botte veroveraars, niet als brengers van revolutionair heil.

In de tweede plaats kunnen de Nederlanders een nationale trots cultiveren. De Bataafse Republiek is weliswaar tot grote concessies aan de Franse Republiek bereid: ze verliest strategische gebiedsdelen zoals Zeeuws-Vlaanderen, Venlo en Maastricht, ze betaalt 100 miljoen gulden aan het geldhongerige Frankrijk en ze moet op eigen grondgebied een Frans leger dulden dat ze nota bene zelf dient te bekostigen. Ook al verliest ze hiermee feitelijk haar zelfstandigheid, ze blijft een staat met een eigen bestuur, een eigen vlag en een eigen symboliek. Deze speelruimte zien we terug in de wijze waarop de bevolking vrijheidsbomen plant: de inspiratie is Frans, maar de uitvoering krijgt een Bataafse couleur locale. De Oostenrijkse Nederlanden en het prinsbisdom Luik missen die speelruimte. Als veroverd gebied worden ze geplunderd en per 1 oktober 1795 geannexeerd door Frankrijk. De willekeur houdt na de annexatie op, maar de Vlamingen proeven voortaan de zure smaak van de Franse wetgeving. Ze kunnen hun smaakpapillen niet verzachten met zoete kost uit eigen keuken, zoals de Nederlanders.



Wat de Vlamingen het zwaarst op de maag ligt, is de scheiding van kerk en staat, en de inperking van de rol van religie in het openbare leven die hiermee samenhangt. Kloosterorden worden opgeheven en hun eigendommen genationaliseerd, terwijl het barokke geloofsleven buitenshuis plaatsmaakt voor een sober geloof binnenshuis. Omdat de meeste priesters weigeren om hieraan mee te werken, valt het religieuze leven stil, tot frustratie van veel Vlamingen. Een groter contrast met de situatie in de Bataafse Republiek is nauwelijks denkbaar. Die republiek voert de vrijheid van godsdienst in als één van de onvervreembare rechten van de mens. Voortaan zijn katholieken, die meer dan 30 procent van de bevolking uitmaken, volwaardige burgers die deelnemen aan het openbaar bestuur en die zich voor misbezoek niet meer hoeven terug te trekken in een schuilkerk. Waar de Franse Revolutie in Vlaanderen de macht van de katholieke kerk breekt, emancipeert zij in Nederland het katholieke volksdeel na meer dan twee eeuwen van onderdrukking.

Feest van de vrijheid op de Dam in Amsterdam, op 4 maart 1795. Op deze dag wordt de nieuwe vrijheidsboom geplant. Ingekleurde gravure van Reinier Vinkeles en Daniël Vrijdag naar een tekening van Jacques Kuyper.

(Inter-Antiquariaat Mefferdt & De Jonge, Amsterdam)

Alle haat begraven

Terwijl er in Frankrijk zelf, na jaren van terreur en financieel wanbeheer, weinig fiduciair meer is in het welslagen van de revolutie, en terwijl Vlaanderen zucht onder een snoeiharde Franse bezetting, heerst er in de kersverse Bataafse Republiek een jubelstemming. Eindelijk zal alles anders worden! Misstanden belanden als vanzelf op de vuilnisbelt van het verleden, nu de samenleving op gezonde principes is gevestigd en iedereen op voet van gelijkheid met elkaar omgaat. Religieuze heilsverwachting en modern burgerschap gaan hier hand in hand. Helemaal in de geest van dat idealisme houdt dominee Wolterbeek een toespraak bij de vrijheidsboom in Loenen aan de Vecht. Een geestelijk voorman die zich vierkant achter de revolutie plaatst, in de Zuidelijke Nederlanden is het ondenkbaar.

Burgers! De natuur maakte ons broeders, (...) stelde ons onderling gelijk, en schonk aan de een geen rechten boven de ander, maar eigenbelang en geweld verbraken de betrekking, vertrapten die rechten, (...), maakten de een tot een beul voor de ander (...). Burgers! Het is de Regeerder der wereld die ons thans onze rechten teruggeeft, die betrekkingen herstelt, en ons toeroept Vrijheid, Gelijkheid, Broederschap – de dappere en edelmoedige Fransman was daartoe zijn werktuig. Dankbaarheid voor Hem en hen doet op dit ogenblik uw hart en het mijne gloeien. Dat wij dan nimmer, broeders!, deze heilige rechten (...) vergeten, verwaarlozen of misbruiken, maar doen al wat wij kunnen en mogen, om dat geschenk van God te bewaren (...).

Broeders, leg met mij uw hand op 't hart en zweer dat verfoeilijkheid, dat lage afgunst, dat vervloekte wraakzucht, dat schelms eigenbelang, daar nooit zal wonen. Zweer dat gij uw andersdenkende medeburgers nooit zult beledigen, nooit zult benadelen, maar door weldoen tracht te winnen – zweert dat een onbroederlijk woord nooit uw lippen, dat een onbroederlijke daad nooit uw handen zal bevleken, begraaf hier met mij aan de voet van deze boom alle haat, afgunst, alle haatzucht, alle tweedracht voor eeuwig, dan zullen wij tonen grootmoedige vrije Bataven te zijn (...). Het broederverbond is gesloten en nu zal de eenvoudige Bataafse broedermaaltijd het zegel drukken op het verbond, en zal 't onverbrekkelijk maken.⁷

De verwachting van de predikant dat met een beetje goede wil het paradijs op aarde binnen handbereik is, doet inmiddels gedateerd aan. Toch hebben de onderliggende idealen meer dan tweehonderd jaar later niets aan actualiteit ingeboet: de ene mens mag zich niet meer rechten toedichten dan de andere, en mensen met een afwijkende mening dienen respectvol bejegend te worden. Elke rechtsstaat is daarop gebaseerd. We kunnen ons geen menswaardig bestaan voorstellen zonder die idealen. In zekere zin dansen we nog steeds samen om de vrijheidsboom.

Lotsverbondenheid

Het enthousiasme voor de Bataafse noviteiten wordt anno 1795 breed gedeeld. Het vormt de basis voor een grondige modernisering van het staatsbestel. Voor het eerst in de geschiedenis van Nederland komt een gekozen volksvertegenwoordiging bijeen. Ze stelt een grondwet op, ze kondigt grondrechten zoals de vrijheid van godsdienst af, ze voert de scheiding der machten in en ze vervangt een federalistisch bestel door een centralistisch geleide eenheidsstaat. De basis van het moderne Nederland wordt gelegd.

Ondanks die verworvenheden dooft het democratische vuur al snel. De grootste moeilijkheid is de geringe omvang en macht van de Bataafse Republiek, die nog geen twee miljoen inwoners telt, een miljoen minder dan de Zuidelijke Nederlanden. Het land is niet bij machte om een eigen koers te varen. Zowel bij de patriotse revolutie van 1787 als bij de Bataafse Revolutie van 1795 is buitenlandse



Op 22 maart 1795 wordt de vrijheidsboom voor het stadhuis van Alkmaar opgericht. Uiteraard ontbreken de in het wit geklede jongedames niet. Burgemeester Cornelis van Foreest spreekt Willem Hofdijk toe die op de voorgrond op een vat staat. Gravure van Willem Kok (1761-1807) naar een tekening van Johannes Petrus van Horstok (1745-1825). De gravure is met de hand ingekleurd, maar de inkleurder heeft het tafereel niet goed begrepen. Hij heeft de kniebroeken en de veren op de hoeden van de patriotten oranje gekleurd. Ook het lint aan de hoed in de top van de boom heeft hij oranje gekleurd, waardoor het een prinsgezinde in plaats van een patriotse manifestatie lijkt.

(Inter-Antiquariaat Mefferdt & De Jonge, Amsterdam)

interventie beslissend voor de afloop van de gebeurtenissen. Door te kiezen voor de idealen van de Franse Revolutie, kiest Nederland in 1795 voor een bondgenootschap met Frankrijk, inclusief de Zuidelijke Nederlanden die daar deel van uitmaken.

Wanneer Napoleon vanaf 1799 de macht van Frankrijk verder uitbouwt, heeft de Bataafse Republiek al helemaal geen keus meer. Of ze wil of niet – en vanwege haar handelsbelangen wil ze liever niet – ze zal aan de zijde van Frankrijk strijden tegen de tegenstanders van Frankrijk, Groot-Brittannië voorop. Dat onontkoombare bondgenootschap met Frankrijk bepaalt het lot van de Bataafse Republiek en haar rechtsopvolgers. Ze wordt meegezogen in de napoleontische maalstroom die het hele continent onherkenbaar verandert. Vanaf haar begin is de Bataafse Republiek bijna voortdurend in oorlog. Uiteindelijk verliest het land in 1810 de laatste speelruimte, als het wordt geannexeerd door Frankrijk. Voortaan deelt ze het lot van de Zuidelijke Nederlanden.

Wanneer Napoleon in november 1813 de Noordelijke Nederlanden moet opgeven en kort daarna de Zuidelijke, hebben die gebieden jarenlang bestuursstructuur, wetgeving, rechtspraak, dienstplicht en tal van andere instituties gedeeld. Op allerlei terreinen zijn de twee regio's naar elkaar toe gegroeid. De bevolking in zowel noord als zuid is het Franse regime inmiddels beu: van het enthousiasme uit 1793 en 1795 is niets meer over, net zomin als van de gezagsgetrouwheid uit de hoogtijdagen van Napoleons keizerrijk. De bevolking wil vooral een einde aan de oorlog.

In 1815 volgt een eerste vuurproef van de nieuwe staat: de gemeenschappelijke strijd tegen de heren Napoleon, die beslist wordt in de Zuidelijke Nederlanden. De overwinning bij Waterloo beklint het verbond tussen noord en zuid. Koning Willem I, de zoon van de in 1795 gevluchte stadhouder Willem V, krijgt het fiat om de Nederlanden te laten functioneren als één staat.

Verweesd Vlaanderen

Dit boek gaat over deze scharnierperiode tussen ancien régime en modern staatsbestel. Deze bakermat van onze beschaving is lang niet in tel geweest, omdat de Franse dominantie niet goed past in een nationaal epos. Dat geldt het sterkst in Vlaanderen, waar het de laatste decennia muisstil blijft rond de Franse Tijd. Alleen de herdenking van tweehonderd jaar Boerenkrijg – een opstand tegen het Franse bewind in 1798 – heeft zich in belangstelling mogen verheugen. Hoewel geen land zo nadrukkelijk is beïnvloed door de Franse overheersing als België, wordt het steeds moeilijker om deze episode een plek te geven in de nationale geschiedschrijving, al is het maar omdat het idee dat België één staat vormt steeds meer vervliegt. Een verweesd Vlaanderen zoekt zijn wortels niet in de periode waarin het land is verfranst.

Nederland zucht op zijn beurt onder eeuwen van mythevorming, waarin Oranje en vaderland een onlosmakelijk verbond vormen. De periodes waarin Oranje geen rol van betekenis speelt, worden vakkundig verwijderd uit de canon. Zo heeft Nederland in 2014 een stuitend staaltje van geschiedvervalsing meegemaakt in de viering van tweehonderd jaar grondwet, een eer die nota bene de vijfde grondwet van Nederland ten beurt viel, een grondwet die slechts een jaar geldig is geweest en die nauwelijks sporen heeft nagelaten. In 1998 is er niets te bespeuren geweest van een nationale herdenking van de échte eerste grondwet – een grondwet die alleen mogelijk was doordat de prins van Oranje het land uit was gejaagd.

Toch maken patriotten en Bataven in de laatste decennia een opmerkelijke revival door. Wie alle publicaties over hen wil volgen, heeft daar bijna een dagtaak aan. Dé grote ontdekking is het inzicht dat de ontwikkelingen ook in de Bataafse tijd een authentiek Nederlands karakter dragen. De Franse invloed wordt niet ontkend, maar verschuift naar de coulissen. Op het toneel kan de geboorte van het moderne Nederland uit de doeken worden gedaan.

De opzet van dit boek

Bij deze in beginsel heuglijke ontwikkeling – althans wat Nederland betreft – zijn enkele kanttekeningen te plaatsen. De blik van geschiedschrijvers reikt meestal niet verder dan het nationale kader.⁸ Zelfs de beste vruchten uit de oogst van de laatste jaren, zoals de biografieën van Gerrit Paape en Rutger Jan Schimmelpenninck, smaken op dit punt een beetje wrang. De steekjes die de auteurs laten vallen, wijzen op een gebrek aan belangstelling voor de internationale verhoudingen rond 1800.⁹ In België is het niet anders: in het laatste overzichtswerk over België onder het Franse bewind – uit 1993 – blijft het bijvoorbeeld stil over de verhoudingen met de Noordelijke Nederlanden.¹⁰ Nu is het mij ook niet gegeven om in één boek heel Europa in de napoleontische tijd te bestrijken. Om toch duidelijk te maken dat de ontwikkelingen in deze periode de landsgrenzen verre overstijgen, heb ik gekozen voor de kleinst denkbare internationalisering door zowel Vlaanderen als Nederland te behandelen.¹¹ Als dat de lezer het licht onbehaaglijke gevoel bezorgt dat hij zich af en toe op onbekend terrein bevindt, heb ik mijn doel bereikt.

Een tweede beperking betreft de aard van de historische studies. Geschiedschrijvers hebben tegenwoordig een voorkeur voor enerzijds culturele en anderzijds politieke aspecten van het verleden.¹² De planken in mijn boekenkasten bezwijken bijna onder het gewicht van die studies, althans voor zover ze Nederland betreffen – de voor Vlaanderen bestemde planken blijven angstwekkend leeg. De spraakmakende gemeente van bestuurders, juristen, schrijvers en kunstenaars die in deze studies aan bod komen, omvat evenwel hoogstens 5 procent van de bevolking.¹³ Verreweg het grootste deel van de bevolking blijft buiten zicht. De sociale geschiedenis van de Franse tijd dient nog geschreven te wor-

den.¹⁴ In dit boek komen deze antihelden aan bod: mensen die geen carrière hebben gemaakt in de publieke arena en die in veel gevallen zelfs geen plaats op de tribune hebben bemachtigd.

Ook in een ander opzicht heeft de recente geschiedschrijving een eenzijdig karakter. De samenleving wordt in de vroege negentiende eeuw op een ongehoorde schaal gemobiliseerd voor oorlogvoering.¹⁵ Direct of indirect raakt bijna iedereen daarbij betrokken.¹⁶ In veel studies krijgt de lezer evenwel de indruk dat de hele bevolking zich in genootschapsverband vermeit met dichten of discussiëren. Veel academische historici mijden de militaire geschiedenis, alsof Europa niet in brand staat en de toekomst van het land niet afhangt van de krachtmetingen op het slagveld.¹⁷ Om een tegenwicht te bieden tegen die eenzijdigheid, zal in dit boek menige militair als protagonist optreden. Maar ook de invloed die de oorlog had op degenen die thuis bleven – zoals echtgenoten, ouders, broers en zussen van militairen – komt aan bod.

Egodocumenten

Gelukkig is de situatie minder zwart-wit dan bovenstaande uiteenzetting doet vermoeden. Het doet er steeds meer toe hoe mensen het verleden beleefden en er zelf mee vorm aan gaven. In dat verband is er ook een herwaardering van egodocumenten als bron voor geschiedschrijving.¹⁸ In het verlengde hiervan is de biografie aan een opmars bezig.¹⁹ Dit boek sluit hierbij aan. In elk hoofdstuk staat een andere hoofdpersoon centraal. Op basis van niet eerder geraadpleegde dagboeken, brieven en memoires krijgen we een intieme inkijk in hun levens.

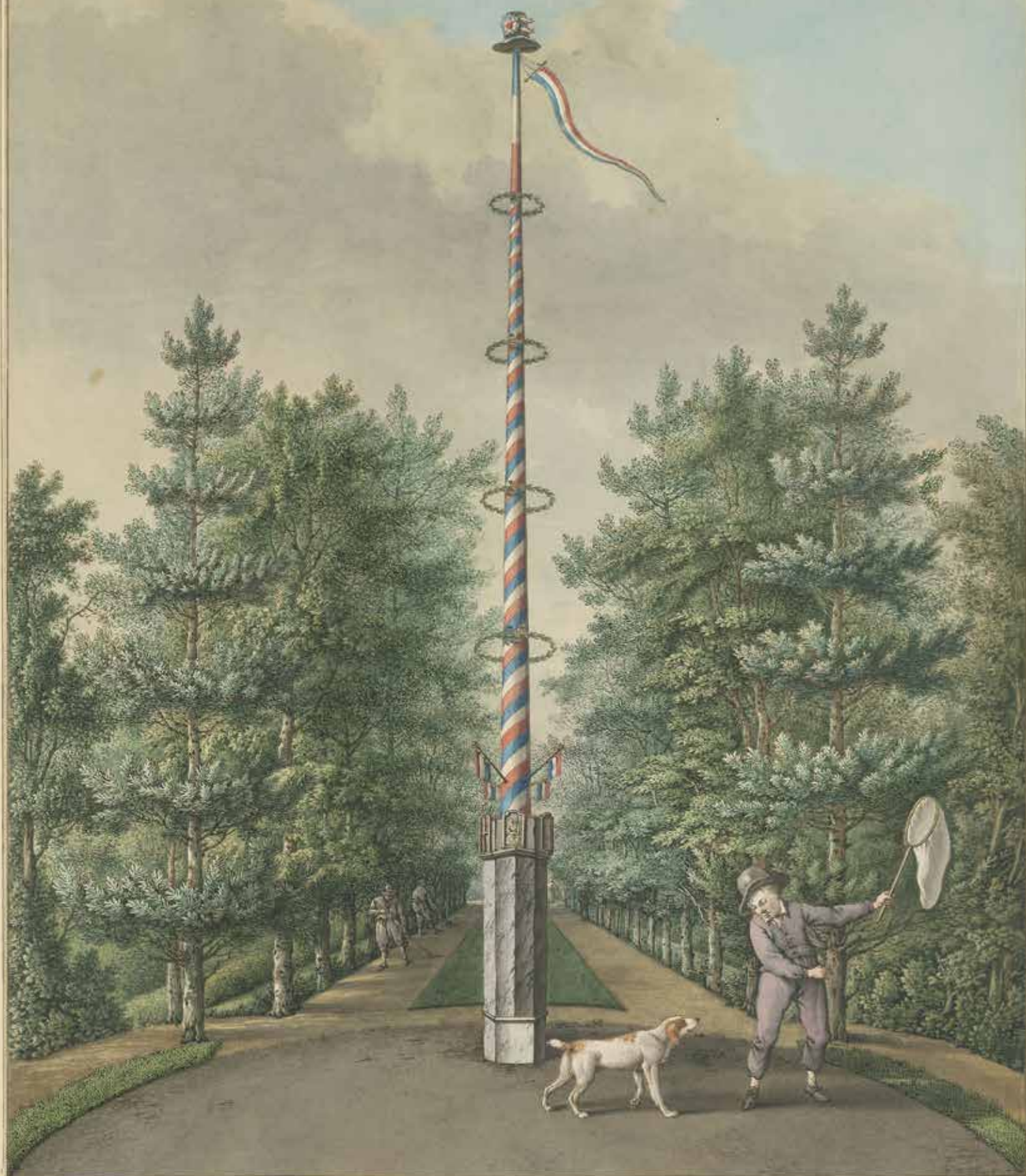
Uitgerekend voor de Franse tijd is die aanpak de moeite waard. Op een niet eerder vertoonde schaal grijpen mensen in deze periode naar de ganzenveer om verslag te doen van de turbulente tijd waarin ze leven. Omdat Vlaanderen en Nederland qua welvaart en geleterdheid tot de Europese top behoren, is de rijkdom aan egodocumenten uitzonderlijk groot. We treffen in hoofdstuk 7 een dagboek van een koetsier uit Brussel aan en in hoofdstuk 12 brieven van een zakkendrager uit Rotterdam: arbeiders die in de rest van het continent tot de ongeletterden behoren. In de Lage Landen vervaardigen kunstenaars zelfs dagboeken in beeldvorm, zoals Christiaan Andriessen, de tekenaar van de kinderen rond de vrijheidsboom.²⁰ Een Vlaams visueel meesterwerk komt in hoofdstuk 4 aan bod.

Achterafstraatjes

Een geschiedenis van gewone mensen lezen is geen sinecure. In de onbekende steegjes en achterafstraatjes waarin hij terechtkomt, raakt de lezer gemakkelijk de weg kwijt. Hij verliest het overzicht dat hem wordt geboden in de werkkamer van de minister, het hoofdkwartier van de generaal of de studeerkamer van de geleerde. Om de lezer een beetje bij de hand te nemen, heb ik niet zomaar levensverhalen achter elkaar gezet. Uit het bronnenmateriaal dat in overstelpende hoeveelheden beschikbaar is, heb ik een keuze gemaakt.²¹ De hoofdpersonen belichten ieder telkens een ander moment en een ander aspect van de Franse tijd. Hun alledaagse levens spelen zich in allerlei milieus af: rijken noch armen heb ik buitengesloten. De waar gebeurde verhalen staan in min of meer chronologische volgorde – al is enige overlap onvermijdelijk – zodat de lezer houvast vindt. Kriskras door het boek wandelen is ook een optie, want elk hoofdstuk laat zich als een zelfstandig verhaal lezen.

Niet alleen in steden, maar ook op het platteland worden vrijheidsbomen opgericht, zoals hier in de buurt van Lisse, in de Bataafse Republiek. 'Gezigt van de groote beuken, en dennen-Laan op de hofstede Wassergeest tussen Lisse en Sassenheim met de vrijheidsboom (...) welke boom door de gezamenlijke jeugd van de vier ambachten op het plein voor het huis is gestelt, en geplant op den 15den van bloeimaand [15 mei] anno 1795.' Tekening, in 1795 vervaardigd door B.H. Thier.

(RAL, Topografisch Historische Atlas, signatuur PV77978)



Gesicht van de groote Beuken, en Dennen Laan op de Hofstede Walsergeest tusschen Lill, en Laffenheim met de Vrijheidssboom, uit het Huis te zien, zo als deze in zijn vertoonde in 1795, tijd der Overneming, Mr. Jaac van Büren, Bail Wijk van Noordwijkerhout, Millegem, Lill, en Voorhout, liggende van het voorn Landgoed zijnde, welke Boom door de gesamenlijke Heeren van der Vier Ambagten op het Meis van het Huis is gestelt, en geplant op den 15^{en} van Bloemendaad Anno 1795.



1. Waterzooi en witte wijn

De lotgevallen van Gentse gijzelaars

De beau monde flaneert te voet of in een koets op de Kouter in Gent in 1763. Aan dit plein ligt ook het Sint-Sebastiaanshof, waar de gijzelaars worden vastgehouden in de nacht voor hun vertrek naar Amiens. De gaai van het Sint-Sebastiaansgilde – de lange paal waarop de schutters van het gilde mikken – is op de achtergrond zichtbaar. Het Sint-Sebastiaanshof ligt links daarvan. Olieverfschilderij van Engelbert van Siclers uit 1763.

(Stadsmuseum Gent, inv.nr. 688)

Op dinsdag 28 oktober 1794 melden 42 monniken en 24 vooraanstaande burgers zich bij de militaire commandant van Gent, conform een oproep die ze daartoe hebben ontvangen. Ze worden meteen gearresteerd. Voor zover ze daarvan nog niet op de hoogte zijn, maakt een toespraak duidelijk wat er aan de hand is: ze worden als gijzelaar naar Amiens gevoerd, omdat ze niet aan hun betalingsverplichtingen hebben voldaan. Gent moet 7 miljoen livres¹ – ongeveer 3,2 miljoen Hollandse guldens – bijdragen in de som van 60 miljoen livres die de Oostenrijkse Nederlanden moeten ophoesten. De Fransen hebben het land in juli 1794 ingenomen en willen geld zien. De armen hoeven niets te betalen, de rijken alles. De abdij van Sint-Pieter moet een miljoen livres afdragen, een rijke particulier zoals graaf Joseph Sébastien della Faille d'Assenede 50.000.² Een van de gijzelaars legt zijn belevenissen tot in de kleinste details vast. In dit reisverslag ontmaskert hij, bedoeld of onbedoeld, zijn illustere reisgenoten.³

Begrotingsdiscipline

In mei 1789 roept koning Lodewijk XVI voor het eerst in anderhalve eeuw de Staten-Generaal bijeen. Hij is daartoe gedwongen omdat de staat failliet is. Frankrijk heeft ruim een miljard livres schuld overgehouden aan de Zevenjarige Oorlog en nog eens een miljard door steun te verlenen aan de Verenigde Staten in de onafhankelijkheidsoorlog tegen Engeland. Het slaagt er niet in om – zoals Groot-Britannië doet – de belastingen te verhogen en daarmee zijn schuld af te betalen.⁴ De koning heeft de medewerking van de bevolking nodig om de financiële crisis op te lossen, maar de afgevaardigden van die bevolking eisen in ruil daarvoor politieke macht en een nieuwe maatschappelijke orde. De Franse Revolutie is geboren.

Hoewel die Revolutie letterlijk begint met een lege staatskas, heeft het oplossen van dat probleem geen prioriteit in 1789. Begrotingsdiscipline behoort niet tot de idealen van de Franse revolutionairen. Vooral nog wordt de financiële situatie van Frankrijk er alleen maar slechter op. De uitgaven stijgen, terwijl de inkomsten wegvallen doordat burgers nauwelijks nog belastingen afdragen. Aanvankelijk biedt nationalisatie van eigendommen van politieke tegenstanders soelaas: onroerend goed van zowel de kerk als van Fransen die het land ontvluchten, wordt eigendom van de staat. Die genationaliseerde eigendommen, ter waarde van ongeveer 5 miljard livres, vormen de tegenwaarde voor papiergeld dat uitgegeven wordt in de vorm van assignaten.⁵ Al snel geeft Frankrijk evenwel meer papiergeld uit dan er aan tegenwaarde is, waardoor er een buitensporige inflatie ontstaat. In totaal drukt het meer dan 45 miljard livres aan assignaten.⁶ Wanneer de staat in 1793 besluit dat dat papiergeld evenveel waard is als zilver- en goudgeld, wordt het muntgeld massaal onttrokken aan de economie.⁷ De markt stagneert: wie biedt zijn producten nog aan in ruil voor papiergeld dat dagelijks in waarde daalt?

De financiële nood dwingt Frankrijk om zijn legers op een onconventionele manier in te zetten. Het exporteert de revolutie naar het buitenland, waar de legers van rekwisities en plundering leven en de Franse staat niets kosten. Daarnaast legt Frankrijk zware heffingen op aan overwonnen gebieden. Het plukt de Zuidelijke Nederlanden helemaal kaal. Die schaamteloze uitbuiting leidt er paradoxaal genoeg toe dat de bevolking blij is met de annexatie door Frankrijk per 1 oktober 1795. Voortaan valt

de bevolking onder Franse wetgeving en kan ze dezelfde rechten laten gelden als andere Franse burgers. Aan de willekeur en rechteloosheid die horen bij de status van veroverd gebied komt een eind.

Zover is het in de zomer van 1794 nog niet. De Franse legers die na de slag bij Fleurus op 26 juni 1794 in snel tempo de Zuidelijke Nederlanden veroveren, eisen niet alleen inkwartiering, voeding, kleding, schoenen en wat al niet meer, maar ook geld. De bevolking moet een oorlogsheffing opbrengen, te leveren in de vorm van zilver- en goudgeld. Gent moet zijn aandeel, een bedrag van 7 miljoen livres, binnen acht dagen voldoen. Het kapitaal van de kerkelijke instellingen en de rijke inwoners van Gent zit evenwel in onroerend goed, hypothecaire leningen en andere schuldpapieren. Een markt om dergelijke waardepapieren snel om te zetten in liquide middelen is er niet.

Natuurlijk beseffen de Fransen dat Gent geen schatkamers kent en dat er tijd nodig is om eigendomstitels om te zetten in klinkende munt. Maar het goud en zilver lonken. Om de rijke Gentenaren tot betaling te dwingen, zetten de Fransen het dwangmiddel van gijzeling in. Wie niet op tijd betaalt, wordt naar de citadel van Amiens gevoerd en komt pas vrij wanneer het door hem verschuldigde bedrag is voldaan.

Dagregister

De lotgevallen van die gijzelaars kunnen we volgen via een ‘dagregister’ dat een van hen heeft bijgehouden. De aantekeningen die hij tijdens de reis heeft gemaakt, heeft hij later in het net overgeschreven. Met 265 beschreven bladzijden lijkt het een omvangrijke tekst, maar schijn bedriegt. De letters zijn groot, de marges zijn breed en de interlinie is ruim. Een bladzijde telt gemiddeld slechts tachtig woorden. De regelmaat in het handschrift kan mede op het conto worden geschreven van modern gereedschap, zo blijkt uit de woorden van de schrijver: ‘al had ik honderd monden met stalen tongen, en al de pennen van het magazijn van Amiens’. Hij hanteert niet de ganzenveer, maar een kroontjespen, een gereedschap dat in de late achttiende eeuw handmatig wordt gefabriceerd en dus kostbaar is.

Tijdens de reis verwerft het aantekenschrift een bijzondere status. Liefst zesmaal vermeldt de auteur dat de gijzelaars collectief afspreken om een gebeurtenis te vermelden in het dagregister. Op pagina 146, ruim over de helft van het geschrift, krijgt de kroniek voor het eerst dit semiofficiële karakter. De gijzelaars zijn dan al bijna een maand op weg. Zowel wandaden als bijzondere verdiensten worden plechtig geboekstaafd. Het verslag wordt gebruikt om de goede omgangsvormen onder elkaar te handhaven.

In hoeverre de auteur de tekst achteraf heeft geredigeerd, is niet precies vast te stellen. De chronologie heeft hij strikt gehandhaafd. Nergens geeft hij ervan blijk dat hij weet wat hij later gaat maken. Toch richt hij zich in de aanhef nadrukkelijk tot ‘eenieder die dit dagregister van de gijzelaars zal zien of zal horen voorlezen’. Ook zet hij allerlei stijlmiddelen in bij de tekst die hij construeert. Zijn raffinement blijkt uit wisselingen van perspectief: meestal hanteert hij het perspectief van de dagboekschrijver – zij het in de derde persoon – en verwoordt hij alleen wat hij zelf meemaakt, maar af en toe wordt hij de alwetende verteller, die belevenissen beschrijft die hij uitdrukkelijk niet zelf heeft meegemaakt en die hij pas na het afsluiten van het dagboek heeft kunnen vernemen. De schrijver jongleert met anagrammen en andere spelletjes met de namen van de gijzelaars. Wanneer hij iets ‘koninklijk’ noemt, is de kans groot dat hij verwijst naar Ferdinand J. de Koninck⁸, een Gentse lakenkoopman, of Anthone De Rouck⁹, de schutterskoning van het gilde van Sint-Joris in Gent.

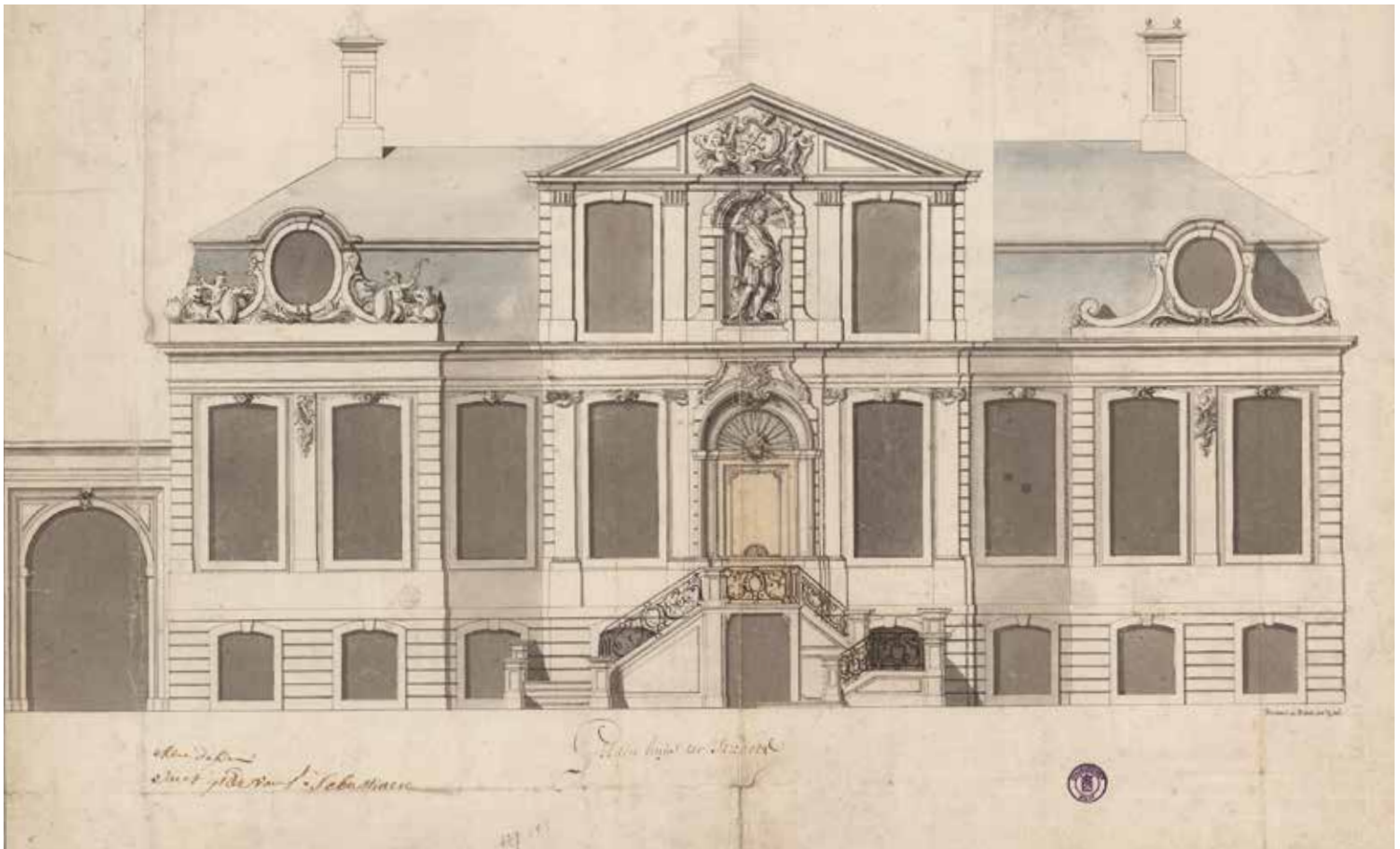
Een egodocument in de strikte zin van het woord is het manuscript niet. De auteur schrijft nergens in de ik-vorm en laat nooit uitschijnen wie hij is. Over zichzelf schrijft hij in de derde persoon, waarschijnlijk om zichzelf te beschermen. Wie is de naamloze penvoerder? Er zijn tien kandidaten: de tien gijzelaars die apart van Rijsel naar Amiens reizen en wier belevenissen worden beschreven, terwijl de

Bouwtekening van het Sint-Sebastiaanshof aan de Kouter in Gent. Aan het eind van de achttiende eeuw is slechts een klein deel van het gebouw in gebruik bij het Sint-Sebastiaansgilde. Het overgrote deel van het gebouw wordt als herberg uitgebaat door Jean Marie Busso. Hier overnachten de Gentse gijzelaars voor hun vertrek naar Amiens.

(Stadsarchief Gent, inv.nr. AG L 113 / 5)

andere reisgenoten buiten beeld blijven. Van dat tiental vallen de meesten als kandidaat-auteur af, omdat hun onhebbelijkheden onverbloemd worden benoemd. Slechts een van de tien wordt gespaard: de overgevoelige advocaat Christiaan De Smet.¹⁰ Bovendien verraaft de schrijver zich elders in het document. Om te beginnen vermeldt hij aan wie De Smet denkt. Het is de enige keer dat de auteur beschrijft wat er in een protagonist omgaat. In Harelbeke ‘ontmoette een van ons zijn schoonzus, wat hem zo ontroerde, dat hij bloederige tranen stortte en bitter weende, terwijl hij dacht aan zijn vrouw en kind, die De Smet wordt genoemd en van wie de vader advocaat is.’ Om zijn tranen te drogen en zijn droefheid te ‘verduiken’ – verbergen – reist hij in zijn eentje per rijtuig verder naar Kortrijk. In andere situaties schrijft de auteur telkens hoe ‘wij’ verder reizen. In dat geval schrijft hij evenwel dat ‘bijna allen te voet volgden’. Alleen advocaat Christiaan De Smet kan dat schrijven.

Er zijn meer aanwijzingen. De enige gijzelaar die in Amiens echt blij is met zijn vertrek naar huis, is wederom Christiaan De Smet. Wanneer hij toestemming krijgt om terug te keren, verlangt hij naar een Rubens om het tafereel te schilderen, ‘want geen pen kan beschrijven, welke kleuren op zijn gezicht te voorschijn kwamen, welke mengeling van vrees en vreugde hem beving, hij sprong op, hij beefde en danste’. Het is ook de enige keer dat hij citeert uit een brief: ‘het eerste woord van de brief van zijn beminde vrouw was Victoria’. Christiaan De Smet is ook de laatste gijzelaar wiens vertrek uit Amiens wordt beschreven, op 22 januari 1795. Hij is ontegenzeggelijk de auteur van het dagregister.





Revolutie en oorlog zijn al wat de klok slaat in de Franse Tijd (1794-1815). De dynamiek van deze periode is grenzeloos. Overal stort de oude wereld in en begint de moeizame opbouw van een nieuw soort samenleving. Hoe houden gewone mensen zich staande in een tijd waarin alle zekerheden wegvallen?

Beleef mee hoe antihelden van allerlei slag overleven in crisistijd. In niet eerder ontdekte brieven, dagboeken en kronieken geven zij zichzelf bloot: verlangen, hartstocht, overspel, seks, werken, wonen, geloven, lijden en sterven komen samen in indringende levensverhalen. Kijk door de ogen van een havenarbeider, kanaalgraver, koetsier, koster, student, rentenier, apotheker, soldaat en officiersvrouw en ontdek een wereld die verrassend dicht bij je staat. De honderden authentieke, veelal nooit eerder gepubliceerde illustraties, nemen je helemaal terug naar de Franse Tijd. Een intiemere inkijk in het dagelijks leven van tweehonderd jaar geleden kreeg je nog nooit.

JOOST WELTEN is doctor in de geschiedenis. Zijn dissertatie *In dienst voor Napoleons Europese droom* is bekroond door de Koninklijke Nederlandse Academie van Wetenschappen.



9 789462 580763

WWW.WBOOKS.COM